

Нонна КОПИСТЯНСЬКА

**ТВІР КАРЕЛА ЧАПЕКА “ЗВИЧАЙНЕ ЖИТТЯ”
В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ
РОЗВИТКУ РЕТРОСПЕКЦІЇ**

Карел Чапек є, безперечно, одним з найвидатніших новаторів не тільки в чеській, а й у світовій літературі. Вся його творчість – напружені пошуки, в яких поєднується використання досягнень чеської та інших європейських літератур і сміливі новації.

Написані на початку 30-х років твори “Гордубал”¹, “Метеор”², “Звичайне життя” поєднані в трилогію не темою, сюжетом чи персонажем, які дуже різні в кожному з них, а розвитком авторської ідеї, філософської концепції. Їх можна вважати продовженням світової традиції філософсько-інтелектуальної прози і водночас зародженням нового її відгалуження – екзистенціального роману.

“Метеор” і “Звичайне життя” мають поширену в літературі ХХ ст. ретроспективну побудову, яка вже стала багатофункціональною. Головну її функцію в даних творах можна окреслити як філософсько-виховну.

Чапек змушує замислитись над складністю, неоднозначністю кожної людини. Якою б вона не здавалась звичайнісеською, в її душі криються темні і ясні глибини. Найбільше людям бракує вміння слухати, бачити, розуміти інших, без чого не може бути ні співчуття, ні справедливості, ні щастя. Чапеку дорікали, що його проповідь взаєморозуміння та чуйності звернена до носіїв як добра, так і зла. Докір несправедливий. Адже все розуміти, не означає все прощати і все схвалювати. Тим більше, що автор у романі “Звичайне життя” закликав починати з самого себе, не переносити відповідальності за свої вчинки, слова, думки на обставини або на окремих осіб, які “ведуть” за собою середню, “звичайну” людину.

Чапек сильніше, ніж його сучасники, відчував трагедію людства, яке має змогу, зокрема через художні твори, здобути величезний досвід і не повторювати вже зроблених іншими помилок, знаючи їх наслідки, зрештою, навчитись цінувати життя, радість існування згідно з природними законами, упорядкувати свою шкалу цінностей, але не використовує цієї можливості. Знову і знову кожна людина і все людство проходять кола свого пекла, нічого не навчившись.

Звернувшись до різних форм ретроспекції: і традиційних, і зовсім нових (див. схему. С.120), Чапек ставить ряд важливих філософських, моральних питань, дає їм оригінальне художнє вирішення, розширює смисловий і емоційний плани завдяки внутрішній полемічності. Назва “Звичайне життя” полемічно спрямована проти романтичної літератури. Зміст – проти назви: “звичайна” людина виявляється складним

¹ Див. *Копистянська Нонна*. Оригінальність трактування образу верховинця у творі Карела Чапека “Гордубал” // Проблеми слов'янознавства. 1994. Вип.46. С.122–126.

² Див. *Копистянська Н.Ф.* Сочетание традиционных форм и функций ретроспекции с необычными в произведении К.Чапека “Метеор”. Славянские литературы в контексте мировой. Изд-во. Беларус. ун-та, 1994. С.127–131.

мікросвітом. Основна ретроспективна оповідь протиставляється обрамленню: на початку і в кінці твору – розмова лікаря і сусіда померлого, а поєднання її двох частин теж ґрунтується на протиставленні, на використанні традицій мемуарної літератури і одночасно на полеміці з нею. Літній пенсіонер, в минулому начальник станції та працівник міністерства залізниць, відчув подих смерті і не захотів відійти безслідно, він почав писати спогади, “виправдовуючись” перед собою тим, що звик залишати після себе все у повному порядку, і за перо взявся не тому, що вважає своє життя якимось особливо гідним уваги. Моноретроспекція хронологічно упорядкована, послідовно, в спокійному, урівноваженому ритмі викладена історія життя хоч і з крутими поворотами, але загалом порядного і щасливого, вірніше, зовнішньо добропристойного. І коли, здавалось би, вже можна поставити крапку, вона змінюється на знак запитання. Перший серцевий напад був поштовхом до написання мемуарів, другий – до усвідомлення: пам’ять-розда була пам’яттю-маскою, самообрехнею.

Починаються болісні пошуки правди, яку про нього не тільки інші люди не знали, а й сам він не здогадувався. Вперше він може дати оцінку не окремим епізодам, фрагментам, а всьому життю, до якого вже нічого не додається, в якому вже нічого не зміниться, бо майбутнього немає, і сам він вже відходить, тому може себе відсторонити, подивитись на все з певної відстані. Не випадково в мові є частою заміна “я” на “він”, “ти”, “хлопчик”, “молодик”, “той у високій шапці”. В душі Достоєвського активно розкривається діалогічний підхід людини до себе, вона зриває з себе маски, шукає своє справжнє обличчя, якого, як єдиного, виявляється, і немає. Чапек досягає відображення складного життя свідомості тим, що плін думок героя і плін зображуваного часу перестає бути плавним, стає уривчастим, ритм гарячковим (треба встигнути все з’ясувати, зрозуміти), нерівним, слова вже не лягають на папір в стрункій послідовності, літери не виписуються так гарно. Відбувається розщеплення “я”. Якщо скористати з думок М.Бахтіна, висловлених про Достоєвського, вирізьблюється вже “не індивідуальна свідомість, а діалогічне спілкування між свідомостями”³. Моноретроспекція переростає в поліретроспекцію. Оригінальність Чапека полягає в тому, що це зіткнення свідомостей не різних людей, а різного рівня свідомості, стану душі, праці інтелекту однієї людини. Звідси незакінченість, відкритість тексту і ще більшою мірою підтексту і надтексту. Працю людської свідомості можна перервати, але логічно завершити неможливо. Звідси і “стиль внутрішньо безконечної мови, яка може бути, правда, механічно обірвана, але не може бути органічно закінчена”⁴. Поставлені питання стосуються не стільки конкретного персонажа, скільки людини взагалі.

В ретроспекції відбувається суворіший відбір епізодів, ніж у хронологічно побудованому сюжетному часі, оскільки вона базується на законах пам’яті, яка вибірково і з різною інтенсивністю утримує минуле, а ретроспективні повтори, те, до чого знову й знову повертається пам’ять, набувають додаткового смислового й емоційного значення.

Повторюється вже викладене, але кожного разу в новому освітленні, з новою моральною оцінкою, іншим розставленням акцентів, з іншою інтонацією; стверджувальна замінюється питальною, хронологічно послідовне рветься на клаптики, виривається з цілості і поступово між частинами встановлюються нові системні зв’язки,

³ Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. М., 1979. С.100.

⁴ Там само. С.274.

циклічні кола, які то перетинаються, то зближаються, то віддаляються один від одного, кола, обриси яких то стають чіткішими, то розмитими.

Поруч із “я” першої частини – добропорядного службовця, в другій – постає “я” “того з ліктями” – кар’єриста, шанобця і “я” гіпохондрика. Їх об’єднує егоїзм, почуття власника. Вони просвічують один крізь одного в мотивах кожної дії, поворотах долі, надаючи їм багатогранності. Однозначне, лінійне набуває об’ємності, ускладнюється, поляризується. Але є тут ще й “я” романтика зі справжнім романтичним двосвіттям у певний період життя, коли, статечно походжаючи по перону, шановний начальник станції і бездоганний сім’янин живе своїм другим потаємним життям, переживає у мріях авантюрні любовні пригоди.

К. Чапек, обізнаний з новітніми і філософськими, і психологічними, і медичними теоріями, в традиціях реалістичної і натуралістичної літератури трактує спадковість і дитинство як фізіологічний, психологічний, емоційний, моральний і соціальний “старт”. В повторях досліджується порівняння різних начал, які йдуть від батька та матері і не можуть утворити гармонію. Мати – вразлива, нервова, вона у вічному страху за сина, тому що перша її дитина померла, між батьками складні стосунки, які в першій частині подаються як незначні сімейні суперечки, а в повторях набувають характеру трагічного конфлікту з якоїсь таємної провини батька. Від матері “я” гіпохондрика і “я” мрійника, романтика: “спогади та думки про майбутнє належать тим, хто має схильність мріяти і хто більше займається самим собою”⁵.

Батько – столяр, з ним пов’язане відчуття впевненості, захисту, чогось міцного і надійного. Він жив теперішнім, бо віддавався лише праці. У повторях його ощадність виступає як скарєдність: робітник Мартінек дав дівчинці монетку, він – ні; для синашколаєра найняв огидне дешеве житло. Однак Чапек ніде не дає однозначної оцінки. В різних місцях твору він по-різному говорить про те, що означали для батька гроші. Він їх вимірював якістю своєї праці, бо кожна копійка була чесно і нелегко зароблена. Цифри в ощадних книжках, на які він у старості любовно дивиться – свідчення незмарнованого життя. Прагнення заощадити гроші зумовлене страхом перед майбутнім. А якщо існував цей страх, то “я” гіпохондрика не тільки від матері, а й від батька.

І є тут ще одне: не “я”, не “він”, а “воно”. Повтор епізодів дитинства, юнацьких років, молодості і зрілості, ставлення до дружини в дусі фрейдистського психоаналізу, програмування дій і прагнень через лібідо, жадобу грубих насолод і руйнування, самознищення. Лейтмотивом його стає циганочка та її житло з запахом звіриноного лігва. Коли хлопчику було вісім років, вона пробудила в ньому страшне темне “id”, якого “ego” постійно старається не допустити до слова, але час від часу воно проривається, якщо не в дії, то в думках, зокрема в амбівалентності почуттів до дружини, такої чистої, порядної, завжди зрівноваженої. Він не зраджував її, не був грубим, але іноді в нього виникало бажання задушити її, то чи ж було їх подружнє життя таким щасливим, як він написав раніше? Так само в міністерстві працював чесно і був у всьому порядним, але в думках втішався можливістю брати великі хабарі і мати любовні зв’язки з молоденькими друкарками. Чапек ставить тут дуже важливе питання: розбещеність бажань, допустимість у думках вчинків, які ніколи не будуть здійснені, чи не призводять вони до розтління душі і чи не повинна людина нести за них відповідальність (перед самим собою) таку ж, як за реалізовані дії?

⁵ *Chapek Karel. Hordubal. Povětrón. Obyčejný život. Praha, 1963. S.259* (далі в тексті посилання на це видання).

З часом з'явиться немало творів з поліретроспективною побудовою, в деяких з них, як, наприклад, в “Чорному принці” А.Мердок, один погляд буде з позицій психоаналізу Фрейда, але він буде поданим відокремлено в кінці роману. К.Чапек вже у творі з 1934 року виступає новатором, розкриваючи органічну взаємозалежність різних рівнів свідомості і підсвідомого.

В пошуках героєм свого “я” Чапек встановлює своєрідний перегук між першою і другою частиною роману “Звичайне життя”. В другій – нового, несподівано серйозного освітлення набуває попередня недбала згадка про те, що в рік буремного життя у Празі герой писав вірші, які друкувались у забутих тепер журналах, які він не зберігав, не пам'ятав і які вважав нічого не вартими. Чапек оригінально, єдиний раз порушує плин розмови героя з самим собою, даючи екзистенціалістський опис вторгнення “іншого”, “чужого”: з'являється молодик, захоплений тими віршами і самим собою як дослідником цього найвидатнішого, на його думку, явища кінця віку. Цікаві його вислови: “За формою класичні, дисципліновані, правильні вірші, а в середині набиті страшною фантазією... Такий правильний вірш, а в середині флуоресцює щось як стерво... Така небезпечна гра ця скута форма і це пекло в ній ... фактично є між ними конфлікт, страшне відчуття напруження ... ця фантазія хотіла б злетіти, але її втиснено в щось таке правильне і закрите”. Це накопичення “вибухівки” було настільки великим, що автор, написавши лише вісім віршів, повинен був кинути писати. Такий короткочасний, спонтанний спалах міг бути тільки в молодості. Правда, у внутрішній суперечці “я” кинута і така фраза: “Хто знає, що тепер в тобі можна було б знайти, коли б ти ще на хвилину став поетом. Те, що говориться про поезію, по-суті в символічній формі, виражає квінтесенцію неадекватності жадоб, прагнень індивідуума і правил суспільної поведінки, всього, про що йшлося раніше. В поезії спонтанно проявилось щось глибинне, нереалізоване, щось надзвичайно складне, багате, щось, що могло бути пеклом або раєм, могло бути й загибеллю, але аж ніяк не могло укластись в упорядковане життя чиновника. На думку Чапека, в творчості особистість виявляє себе значно відвертіше, ніж у реальному житті, де можна чимало приховати, і пізнає себе теж краще.

В романі відчутна трагічна нота, яка часто звучить в пізнішій літературі ХХ ст.: страх перед самим собою і прагнення втекти від самого себе. Герой Чапека так ретельно намагався витерти цей рік зі свого життя, що тепер, як не силкувався, не міг пригадати жодного рядка своїх віршів. Тоді він побоювся піддатись тому, що йшло від підсвідомого і викликало жах і огиду навіть у такого циніка і гуляки, яким був його співквартирант. Він постарався замурувати все це як шахту, в якій спалахнув вогонь. “Щоб не бачити самого себе, ти взявся за діла і зробив з них своє призначення ... добре це вдалось, ти втік від самого себе, і став порядною людиною ... Про що ж ти тепер жалкуєш?” (с.317).

Зовсім не вписується в попереднє “я” періоду війни і відважна участь у підпільній боротьбі чеських патріотів. В ньому проявилися риси діаметрально протилежні “я” власника, індивідуаліста, егоїста, взагалі всім “я”, крім, може, “я” поета в окремих його проявах. Лейтмотивом тих попередніх “я” був власний, маленький, закритий світок, який він для себе створював. В дитинстві – відгороджений трісочками горідець, посипаний чистою тирсою, на ньому кольорові боби-кури, а найбільший – півень; містечко за дошками або на дереві. Коли став дорослим – його вокзал, з якого він зробив лялечку – “світ для себе, острівець” (с.278). Коли одружився, прийшов до

слова власник, спочатку в ім'я “наше”, яке скоро замінив на “моє”. На старість – садочок пенсіонера, повний квітів, дає ілюзію незалежності від усього зовнішнього. Але й в цих прагненнях нема однозначності, бо праця на залізниці вабила його відкритістю можливих доріг.

Відгороджений дошками, плотами, замками, табличками, що забороняли вхід стороннім, світок став не тільки проявом власницького егоїзму, а й трагічної самотності, й несвідомим прагненням зберегти в собі щось дуже важливе: “за дошками самотня дитина спілкується з вічністю” (с.248), “кожний закритий світ стає трохи таємничим” (с.278). І в дусі екзистенціалістського розуміння “ролі”, “гри”: “кожний закритий світ стає якоюсь грою” (с.279).

Введенням воєнного епізоду Чапек змушує зрозуміти, що самоізоляція його героя була реакцією на незадовільнену природню потребу спілкування, дружби з іншими людьми. Підпільна робота, єднання з однодумцями дали те, чого йому з дитинства найбільше бракувало: товаришів, щирих, надійних, відчуття рівності з ними. Задовільнена потреба спільноти, дружби – це те, що стало найціннішим у його житті. “Розвіялась моя самотність, була наша спільна справа, вже не був один я... це був найкращий відрізок життєвого шляху, легкий і добріший, ніж кохання. Думаю, це життя не в'яжеться з тими іншими” (с.338). Наскільки це було справжнім, що йшло від потреби душі, свідчить простота і скромність слів, якими він завершує цю частину оповіді: “це теж звичайне життя” (с.303). Слова “звичайне життя” отримують тут новий суспільний філософсько-моральний сенс.

До цього “я” наближається ще одне, яке вперше з'являється на початку твору, коли передчуття кінця ніби знімає заслону з очей, і літній пенсіонер бачить, яким красивим є світ, що він його покине, цей садочок, ті квіти, небо, пташка. А потім повернення до подібного моменту в молодості, коли він захворів туберкульозом і після жахливої кровотечі залишив темне вогке приміщення з кіптявою газовою лампи, в якому працював, і опинився в тихій зеленій місцевості на останній станції якогось залізничного відгалуження. Тут відбулось його оздоровлення не тільки фізичне, а й духовне. Годинами вдихаючи запах трав і вдивляючись у плін води у потоці, він повертався до дитинства не спогадами, думками, а відчуттям своєї єдності з чимось великим, безмежним і водночас своєї самотності. А потім перебування на чистенькій, завітчаній станції майбутнього тестя серед простих і добрих людей, спілкування з якими і його робило простим і добрим. Чапек пише: “Скільки треба пройти доріг, щоб знову потрапити додому” (с.271). Але й тут немає однозначності. Здобуття рівноваги дало змогу, не без допомоги тестя, ступити на торований шлях, позначений віхами кар'єри на залізниці. І саме тоді таємно в душі прокидається бунт. “В людині щось протестує, коли її життя виходить на свій дефінітивний шлях, перед тим була ще можливість бути тим чи іншим, іти сюди чи туди, а тепер все вже вирішене і діє mimo її волі” (с.272–273).

Безперечною цінністю для героя Чапека є праця, вона дає задоволення, радість, почуття самоповаги, забезпечує добробут, але й досягнення в праці виглядають інакше з точки зору “того з ліктями”. “Я” кар'єриста потерпіло поразку, блискуча кар'єра раптово обірвалась, залишивши гірке відчуття несправедливості. Для цього “я”, повного жовчі, “то не було щасливе життя, це був жах, ти що, не бачиш, що це був жах?” (с.304).

С х е м а

Форми ретроспекції, які виступають у творі К. Чапека “Звичайне щастя”
(обрамлена ретроспективна побудова з 2-х частин)
дитинство як психологічний, фізіологічний, соціальний “старт”

Перша частина		Друга частина
<p>монолог-підсумок – Хронологічне охоплення всього життя _____ пам’ять-розрада ___ пам’ять-маска, неусвідомлена самобрехня _____ підпорядкування свідомому _____ урівноважений, сталий ритм _____</p>	персонаж про себе	<p>— інтроспекція, діалогічність свідомості — руйнування хронологічної циклічності — встановлення нових циклічних зв’язків — виривання епізодів для самоперевірки — заповнення пропусків — суд пам’яті, самовикриття — зривання маски через самоцитування — пошуки свого “я”, розщеплення “я”, — спір між різними “я” — збільшена роль несвідомого, підсвідомого, — неурівноважений, перебивний, все більш нервовий ритм</p>
<p>уточнення, розширення епізодів і образів в сталому ключі емоцій та тональності _____ майбутній час минулого часу _____</p>	повтори та їх функція	<p>— ширше освітлення попередньо лише згаданих ситуацій, внесення в них корекції, розкриття замовчаного з оптичних позицій різних “я” з суперечливими і полярними оцінками, кожний раз нове розставлення акцентів у поліповторах — перехід підтексту в текст — просвічування верств — реконструкція життя уявних “я” — інтроспекція у формі розмови з померлими та ненародженими</p>
<p>Гармонія почуття – задоволення, самоповаги _____</p>	характер поєднання з сучасністю і з обрамленням	<p>— дисгармонія, контраст — розлад з самим собою і навколишнім – — активно-діалогічний і критичний підхід до себе, до інших уявлень про себе.</p>

історична ретроспекція – відбиття історії на долі персонажа

Оригінально використовуючи самоциткування, Чапек ще раз розкриває, яке глибинне самовикриття є в творчій праці. Виявляється, багато з того, що входить у текст другої частини, фактично існує в підтексті першої, окремі слова, фрази, інтонація викривають героя як шанолюбця, егоїста ще до того, як він сам починає це усвідомлювати. Тут уже намічаються лінії розвитку різних “я”, які у повторах служать самовикриттю. Лейтмотивом зародження сумнівів є пташка, зяблик, що, схиливши на бік голову, насмішковано поглядає одним оком, ніби питає: “А хто ти насправді?”

Людина, яка вважала своє життя простим і звичайним, нарахувала вже вісім своїх “я” і розуміє, що можна знайти ще більше. Ритм стає все більш нервовим, голоси сваряться, і вона думає: “Тихо ви там, не сваріться, і те і те правда, все це було, але чи ж нема в людині, чи ж нема і в тому найзвичайнісінькому житті досить місця для різних спонук ?”(с.304). Людина може бути егоїстом і може забувати про свою користь, самовіддано віддавшись праці. Однак, яке “я” є істинним? “Життя людини є безліччю різних можливих життів, з яких здійсниться одне чи декілька, тоді як інші проявляться тільки уривчасто, на мить, або взагалі ніколи не проявляться” (с.335). Це можна уявити собі і як натопт, в якому то один, то другий чоловік виривається вперед, а дехто назавжди залишається позаду, або як сім’ю братів, які хоч і вийшли з одного лона, але дуже різні і не дружні.

Твір Чапека “Звичайне життя” за своїм філософсько-моральним спрямуванням і використанням ретроспекції-сповіді близький до романів Ф.Моріака “Гадючник”, А.Камю “Падіння”, однак у ньому набагато складніша структура, задіяний великий спектр ретроспективних можливостей. Чапек у творі “Мати” сміливо ввів таку форму ретроспекції, як розмову героїні з тими (чоловіком, синами), кого вже нема в живих. В романі “Звичайне життя” письменник вводить розмову не лише з померлими (мамою, бабусями), а й з тими уявними братами, які не народились. Він вдається також до прямого експерименту, змушуючи свого героя уявити, що було б, коли б кожне з його “я” не було регламентоване іншими і могло проявитися в повну силу.

Створюючи вповні реальний і індивідуальний образ людини, Чапек разом з тим надає йому емблематичного характеру, що підкреслене відсутністю імені і прізвища героя. Подібно як Т.Манн у низці своїх творів, Чапек поруч із зображенням дає своєрідний науковий аналіз і явищ і способу їх зображення, який органічно вписується в працю свідомості персонажа. Він змушує замислитись над багатьма загальнолюдськими проблемами.